

A SITUACIÓN ECONÓMICA DE CUBA É DESASTROSA

MIGUEL CANCIO ÁLVAREZ

Departamento de Socioloxía, Ciencia Política e da Administración
Facultade de Ciencias Económicas e Empresariais
Universidade de Santiago de Compostela

Recibido: 6 febreiro 1998

Aceptado: 6 febreiro 1998

Neste caso, damos conta dunha forma de intervencionismo económico moi dura: a marxista-leninista de planificación central, de "ofensiva revolucionaria...". Este intervencionismo deu lugar a grandes fracasos nos países do bloque do leste e nos seus satélites. Mitterrand, en 1981, cando gañou as eleccións co programa común da esquerda e quixo aplicar unha política intervencionista dura de nacionalizacións, etc., a economía francesa sufriu un fondo revés, o que lle obrigou a unha drástica rectificación.

Cuba, despois do afundimento do muro, está tratando de pasar do marxismo-leninismo de planificación central ó marxismo-leninismo tropical e vaticanista de mercado amañado e controlado.

A finais de xaneiro de 1998, o Papa Xoán Paulo II realizou unha viaxe de cinco días a Cuba. O dictador Castro nada máis chega-lo Papa á illa, no mesmo aeroporto, para darlle a benvida e para aproveitar que numerosos medios de comunicación de todo o mundo estaban transmitindo o evento, fíxolle a Xoán Pablo II un canto das excelencias do seu réxime dictatorial. Lanzou un anatema contra o capitalismo mundial colonialista e superexplotador, liderado polos EE.UU., criticou duramente o colonialismo español e a igrexa inquisitorial... Non deixou títere capitalista con cabeza, non fixo a menor autocrítica do seu réxime e chegou a compara-los "revolucionarios cubanos" cos mártires cristiáns (ós que, ata hai moi pouco tempo perseguira con saña na illa).

Castro e o seu réxime, que levaron a cabo unha forte persecución da igrexa durante a súa revolución, que declararon o seu réxime ateo e doutrinario de "pensamento" único marxista-leninista-fidelista, ante a moi grave situación económica da illa caribeña despois do afundimento do muro (a URSS e os países do leste "vendíalle" a Cuba a prezos políticos todo o que necesitaba), que con máis de 10 millóns de habitantes ten no exilio a preto de dous millóns de cubanos e máis de 600.000 pediron a visa para os EE.UU., foi pedirlle ó Papa que visitase a illa.

O dictador Castro e o seu réxime dictatorial, campións da propaganda, tratan así de mellora-la súa imaxe e conseguir máis divisas, esenciais para a súa supervivencia, para seguir tirando...

O dictador Castro pasou de considera-lo Papa como un axente máis do imperialismo capitalista, un dos seus principais lexitimadores, a consideralo o seu principal aliado na loita contra o imperialismo americano, contra o neoliberalismo, contra o *pensamento único*: o "novo" achado, o "novo Satán", o "novo fetiche ideoloxicista" —vellos e gastados tópicos con novos europeos— da "progresía internacional", a quen cargarlle tódalas culpas, catástrofes e calamidades, tódolos males habidos e por haber...

O Papa Xoán Paulo II visitou, tamén, a dictadura pinochetista de Chile (entre outras moitas), e foi unha peza importante no afundimento do comunismo marxista-leninista e estalinista realmente existente na Unión Soviética, Polonia e no resto dos países do leste.

No discurso de despedida, o dictador Castro volveu á carga co Papa diante e lembroulle a inquisición, volveu referirse ós brutais colonizadores españois, ás matanzas do capitalismo imperialista en Vietnam e noutras partes. Acaba de publicarse o libro colectivo de St. Courtois, N. Werth, J.L. Panné, A. Paczkoowski, K. Bartosek e J.L. Margolin: *Le Livre Noir du Communisme. Crimes, Terreurs, Répression* (R. Laffont, 1997) (*O libro negro do comunismo. Crimes, terrores, represión*). Neste libro dáse conta da eliminación de entre 65 e 100 millóns de persoas por diferentes réximes comunistas. Esta investigación, levada a cabo por recoñecidos investigadores universitarios franceses, situados na esquerda, levantou unha gran polémica en Francia e noutros países.

Cómpre lembrar que o réxime castrista, en plena perestroika, organizou un proceso público do máis puro estilo inquisitorial, da mellor factura estalinista, para eliminar, entre outros, ó heroe da guerra anticolonialista de Etiopía e Angola, ó xeneral Ochoa, a outros altos cargos como De la Guardia (a súa familia, da alta burguesía cubana, colaborou activamente e dende o principio coa revolución castrista), ós que mandou fusilar e de nada serviron a intercesión do Papa e doutros líderes para que non os matasen. A un irmán de De la Guardia e a outros inculpados condenounos a longas penas de cárcere.

Os dirixentes cubanos, fusilados e encarcerados polo réxime dictatorial castrista (que leva no poder 39 anos), foron acusados de tráfico de drogas co que o Goberno cubano conseguía divisas. Eses dirixentes estaban dispostos a promover un proceso de apertura en Cuba, no marco da perestroika soviética.

Amnistía Internacional protestou reiteradamente ante o réxime castrista, esixíndolle que liberase os presos políticos, que respectase os dereitos humanos... Amnistía Internacional de Santiago de Compostela en 1997 adoptou como preso de conciencia seu a un cubano economista, José Ángel Carrasco Velar, detido na illa como preso político por conceder unha entrevista a *Le Monde* e por edita-lo folleto *Verdad*; é dicir, por expresa-las súas ideas, defende-la democracia e os dereitos humanos, a liberdade de expresión e outros dereitos democráticos, o que en Cuba se considera "propaganda inimiga", "propaganda ilegal", "accións subversi-

vas"... Este economista e enxeñeiro fora condenado a sete anos de cárcere. Este preso foi liberado, como outros, despois da visita do Papa. O dictador Castro ven mercadeando cos presos políticos que "libera graciosamente" despois da visita á illa ou da actuación dalgún alto dignatario; pero non abre Cuba ó mundo, non decreta unha completa amnistía nin reconece os dereitos democráticos.

Co título "A situación económica de Cuba é desastrosa" publicaba *Le Monde* (o 23 de xaneiro de 1998) un esclarecedor artigo de Alain Abellard sobre a situación de Cuba, en pleno apoxeo da viaxe do Papa Xoán Paulo II á illa caribeña, que tivo lugar do 21 ó 15 de xaneiro de 1998.

Chama a atención que, tendo en conta o grande interese que xerou en España a viaxe do Papa a Cuba, o grande interese que hai en España pola situación de Cuba, os medios de comunicación españois e galegos en xeral (prensa, publicacións en xeral, radio, televisión), e especialmente os denominados de "calidade", incluídas as revistas especializadas, deran escasa información obxectiva, empírica, contrastada e comparativa no tempo da situación política e socioeconómica de Cuba: da situación de Cuba antes da revolución castrista e despois da revolución castrista; da súa situación antes da caída do Muro de Berlín e o derrubamento dos réximes comunistas do leste e da súa situación despois...

Para contribuír a unha maior e mellor información e debate, baseadas en análises fundadas sobre Cuba, incluímos un artigo de *Le Monde*, tendo en conta que en Galicia (e tamén en España), na universidade galega (e noutros medios) e, de forma especial na Facultade de Económicas e Empresariais de Santiago de Compostela, hai un grande interese pola situación, polo presente e polo futuro de Cuba.

O artigo titúlase "A situación económica de Cuba é desastrosa". E di así.

«*Un desastre*. Esta expresión utilizada por numerosos cubanos é sen dúbida, a máis apropiada para caracteriza-la situación económica do seu país. Se o crecemento do PIB en 1997, que foi do 2,5% fronte ó 7,8% de 1996, se este crecemento fose máis forte aínda, non chegaría para modifica-la economía xeral do país cubano.

Unha parte dos once millóns de cubanos sobreviven, mellor cós outros, gracias ó apoio de dous millóns de exiliados —preto do 20% da poboación— instalados principalmente nos EE.UU.¹ Dende xullo de 1993, da autorización de que os cubanos poidan ter dólares en Cuba e usalos nos seus intercambios económicos², as remesas dos emigrantes non deixan de aumentar. Estes dólares (mandados fundamentalmente dende Miami) permiten ós que os reciben non sufrir, aínda máis, o réxime de "período especial", instaurado en 1991, despois do afundimento do blo-

¹ N.T.: Fundamentalmente en Miami, pero non só.

² N.T.: Antes usábanse igual, pero no mercado negro, que o dominaba —e segue dominando— todo. Cando menos, agora, as autoridades cubanas, ante a catástrofe económica instalada na illa, ante o gran número de balseiros que desafiaron as autoridades e se botaron en masa ó mar para fuxir do "paraíso socialista cubano do home novo" cara ó "imperio do mal", no lles quedou máis remedio que autorizalos de dereito.

que soviético. A contribución anual de Moscova e dos "países irmáns" á economía xeral de Cuba cifrábase, a finais dos anos 80, en preto de 6.000 millóns de dólares (da orde de 900.000 millóns de pesetas).

O volume total das remesas alcanzou a cifra de 800 millóns de dólares en 1997 (120.000 millóns de pesetas), segundo a Comisión Económica para América Latina (CEPAL). Economistas independentes avalían a contía destas remesas en máis de 1.000 millóns de dólares (máis de 150.000 millóns de pesetas). Pouco importa, de feito, que as remesas representen a máis importante fonte de riqueza en divisas do país. Estas remesas reportan a Cuba máis cós ingresos netos do turismo (a primeira actividade económica de Cuba) e que a industria azucreira (a segunda actividade económica). O goberno ofrece a estas remesas un réxime de favor exonerándolas de calquera tipo de imposto sobre os ingresos, nun momento no que o fisco cubano está á busca dos mínimos nichos de recursos creados pola dolarización da economía.

O turismo, cun crecemento de preto do 20% anual dende 1990, é o único sector que podería darlle a volta a este reparto de recursos. Pero o obxectivo das autoridades de pasar de 1,2 millóns de turistas en 1997 a 2 millóns no ano 2000 formula numerosos problemas. Esta aposta pola cantidade bate coa estrutura do sector que funciona como unha colosal máquina de importacións (dous sectores: equipamentos e agroalimentario). Ademais, a marxe de beneficios conseguida debe comparirse coas sociedades estranxeiras que investiron masivamente nese sector. Por exemplo, un dólar neto de ingresos, conseguido no sector turismo, custa produci-lo un 40% máis ca un dólar neto de ingresos conseguido na industria azucreira.

Ningunha reforma de fondo

De feito, o Goberno cubano non efectuou ningunha reforma de fondo, susceptible de modifica-lo funcionamento estruturalmente deficitario da economía. Os mercados libres agroalimentarios non foron autorizados máis ca despois dunha longa resistencia dos duros do partido, baseada no respecto ós dogmas³.

³ N.T.: Nunha conferencia panfletaria e carente do mínimo rigor, dada no foro de debates do Clube Alén Nós, de Santiago de Compostela, por D. Luis Felipe Vázquez, cónsul de Cuba na Habana, sobre *A independencia de Cuba*, o xoves 29 de xaneiro de 1998, esta autoridade cubana confirmou esta dureza, na máis pura liña marxista-leninista-estalinista. Cun discurso belicista, militarista, fixo un canto completamente demagóxico á "democracia castrista" e unha crítica moi forte á "partitocracia". Despois de dicir que, a pesar da viaxe do Papa —que diante do dictador propuxo "que Cuba se abra ó mundo e que o mundo se abra a Cuba"— "Cuba non vai cambiar", o cónsul desexou que o comandante en xefe viva eternamente... O cónsul, como sucedía en España no franquismo onde moitos desexaban tamén que o dictador vivise eternamente, ante unha pregunta da sala crítica cara á dictadura castrista e cara á súa intervención, pediulle reiteradamente ó interpelante que dese o seu nome e apelidos. Este, despois de que o cónsul insistise moito, dixo que se chama Juan. A partir de aí, o cónsul referiuse a el despectivamente en numerosas ocasións chamándolle John, dicindo que "o seu nome debía de se-lo de John, en americano, pois dicía o mesmo cós imperialistas ianquis...". O presidente do Clube, moi oportunamente e dándolle unha lección de diplomacia, díxolle ó cónsul que o que moderaba a conferencia era el e que os asistentes á conferencia, nun país democrático, eran libres para dar ou non da-lo nome e os apelidos...

A pesar de que os mercados libres agroalimentarios existían en tódolos países comunistas de Europa, estes non foron autorizados (en Cuba) ata moi recentemente e o fixeron (as autoridades cubanas) forzadas, para paliar-la grave penuria na que se afundi o país en 1991. Os traballadores privados (restaurantes, taxis, reparadores, etc.) existen para reabsorber-lo paro que afectou ás empresas estatais, a comezos dos anos 90. Estas empresas, que non foron capaces de manter-la ficción do pleno emprego propia das economías socialistas,⁴ víronse forzadas a proceder a axustes de tipo "capitalista".

En calquera caso, ningunha das medidas adoptadas puxeron en causa os fundamentos do réxime e, ademais, non foron previstas para facelo. O xefe de Estado, Fidel Castro, reafirmouno así con ocasión do último congreso do Partido Comunista. A primacía do Estado na definición dos obxectivos e medios da economía segue sendo a regra absoluta.

A única concesión, non podía ser doutra maneira, foi a de coloca-la eficacia no corazón do desenvolvemento do país e do seu aparato de produción, co risco de que esta exhortación se quede nun voto piadoso.

A industria azucreira ofrece un bo exemplo da ineficacia probada do latifundismo do Estado cubano. Segundo a Organización para a Agricultura e a Alimentación (FAO), o rendemento medio mundial da cana de azucre, de 1992 a 1994, foi de 60 toneladas por hectárea. En Cuba, esta cifra cae ás 34 toneladas por hectárea, a pesar de que este sector⁵ non sofre a redución de medios imposta a causa do período especial. Nos anos 1995 e 1996, este sector recibiu preto de 600 millóns de dólares (90.000 millóns de ptas.) para financia-la súa actividade.

A cana de azucre é un sector heroico que veu combinando as masas populares nos campos coa mecanización industrial. Esta industria cubana sofre, máis que calquera outro sector, o non mantemento das terras, a falta de investigación sobre as plantas e unha lóxica industrial deficiente e obsoleta. As cifras da colleita de 1997 son, aínda, inferiores ás de 1996, que xa foran cualificadas daquela de "historicamente malas". Estes resultados afectan ó volume global da economía e ás condicións dos préstamos que Cuba negocia para financiarse.

⁴ N.T.: Nunha viaxe a Cuba, nos hoteis de cinco estrelas, había, por poñer un entre moitos exemplos, tres empregadas nunha tenda do hotel que vendían o xornal *Granma* e dúas revistas máis. O *Hola* era un dos produtos máis cotizados e disputados da illa, que os cubanos pedían ós turistas españois...Na perruquería do hotel, ante unha cliente que lles dixo que quería lava-lo cabelo e face-la permanente, as empregadas dixerónlle que iso era moito traballo, que o primeiro día lle lavarían a cabeza e o segundo lle farían o resto... Poderían seguir contándose exemplos coma este e máis graciosos e aínda máis pintorescos, ata a saciedade. Nos hoteis, servindo como camareiros, había enxeñeiros electrónicos, industriais..., que se pasaran a este sector onde mellor podían facerse con dólares, acceder ós turistas que lles procuraban cousas..., despois de abandona-los sectores estratéxicos de industria pesada, etc. da "ofensiva revolucionaria", que se foron ó garete co afundimento do bloque soviético

⁵ N.T.: Considerado como estratéxico, como emblemático e con relación á cal, primeiro co Che e, despois, co resto dos líderes máximos empezando polo supremo, o comandante en xefe, lanzáronse "colleitas revolucionarias, exemplares, das vangardas proletarias, campesiñas, intelectuais...", no marco da "ofensiva revolucionaria", que foron auténticos e sonoros fracasos.

A única e destacada medida tomada polas autoridades cubanas foi a de acordar grandes facilidades ás empresas estranxeiras, desexosas de investir ou de facerse cargo de certos sectores, como o turístico, as minas, etc. A dramática situación na que se viu a illa despois do afundimento do bloque soviético impuxo esta opción. A apertura ó investimento estranxeiro e ó turismo, a legalización da posesión e o uso dos dólares, a reapertura de mercados libres agrícolas ou a autorización de comerciantes independentes foron, así mesmo, medidas forzadas pola situación de emerxencia. Estas medidas non parecen inserirse nun plan global. Non dan paso a outro sistema, senón ó fin do anterior, completamente pechado, e que se puxo en marcha, baixo a plena dependencia da URSS, a partir de 1968 co lema "ofensiva revolucionaria".

Nas condicións actuais sería necesario un crecemento do 5%, cando menos durante cinco anos, para recupera-lo nivel de 1989. En canto ó futuro do país, este está ligado a un grave problema que o Estado cubano silencia: o da débeda externa. Esta aumenta cada ano. En 1996, o déficit comercial alcanzaba a cifra de 1.700 millóns de dólares (255.000 millóns de ptas.), unha contía superior ó ingreso bruto por turismo do mesmo ano (1.300 millóns de dólares=195.000 millóns de ptas.). Ó importar dúas veces máis (en valor) do que exporta, Cuba agrava o seu déficit. A débeda acumulada da illa alcanza a cifra de 10.000 millóns de dólares (1,5 billóns de ptas.) con relación ós países occidentais e o residuo estimado da débeda cara a Rusia sería de 24.000 millóns de dólares" (3,6 billóns de ptas.)⁶.

Un factor diferencia a Cuba dos países subdesenvolvidos: o alto nivel de cualificación e de cultura da súa poboación⁷. Iso debería ser unha baza para o futuro, o día en que a política xeral de Cuba sexa outra».

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS SOBRE CUBA

A continuación, incluímos algunhas referencias bibliográficas sobre Cuba, sobre o seu sistema, socioeconomía..., tratando de recoller diferentes puntos de vista, de enfoques en xogo.

---

⁶ N.T.: Non é de estrañar, así, que o cónsul de Cuba en Santiago de Compostela falase no terreo económico de non ter en conta os criterios do comercio internacional que rexen nos intercambios internacionais. O cónsul botaba en falta os tempos de comunismo soviético de bancarrota, nos que a URSS lle daba todo practicamente gratis, incluídos os fretes. Hai outros países de América Latina que pola súa boa xestión conseguiron, están conseguindo moi bos resultados económicos, mentres que outros pola súa mala, pola súa nefasta xestión conseguiron, están conseguindo pésimos resultados. Claro que sempre é cómodo ter unha "víctima expiatoria", un "maniqueo", un "alibi"... ó que atribuírle tódalas culpas, cargarlle o morto. En economía non hai que analizar só os factores esóxenos, con ser estes importantes, hai que analizar tamén os factores endóxenos e ver en qué medida as cousas van como van pola propia e mala xestión de cada quen.

⁷ N.T.: Que xa o era, en termos comparativos en relación co resto dos países de América latina e, incluso, con España, nos anos 50.

◆ Sobre Cuba a finais do 97:

Papers. Revista de Sociología, núm. 52, 1997, da Universidade Autónoma de Barcelona, publicaba o número monográfico co título "Estructura social de Cuba", coordinado por J. Busquets (Universidade Autónoma de Barcelona), Enel González Pastrana (Universidade da Habana), Oneida Álvarez (Universidade da Habana), Eduardo Torres Cuevas (Universidade da Habana) e Manuel Iglesia Caruncho (Axencia Española de Cooperación Internacional).

A *Revista Galega de Economía* (RGE), da Facultade de Económicas e Empresariais de Santiago de Compostela, publicaba sobre a economía cubana os seguintes artigos: R. Remedios (Departamento de Desenvolvemento Económico da Facultade de Economía da Habana, bolseiro na Facultade de Economía de Santiago de Compostela) e M. Tato: "A agroindustria alimentaria cubana. A súa importancia nas finanzas internas e externas", *RGE*, 1995, vol. 4, núm. 1-2, pp. 71-82; F. García Fernández (Departamento de Desenvolvemento Económico da Facultade de Economía da Habana, bolseiro na Facultade de Economía de Santiago de Compostela) e A.L. Domínguez Jardines (Departamento de Ciencias Sociais-Instituto Superior de Arte da Habana, bolseira na Facultade de Economía da Universidade de Santiago de Compostela): "Crise, política económica e reestructuración en Cuba", *RGE*, 1995 vol. 4, núm. 1-2, pp. 83-94; F. García Fernández, "Políticas instrumentadas para a reinserción internacional da economía cubana: unha análise crítica", *RGE*, 1996, vol. 5, núm. 1, pp. 265-284.

◆ Sobre a situación socioeconómica de Cuba e outros moitos aspectos, facilitamos tamén as seguintes referencias:

ÁGUILA, J.M. DEL (1988): *Cuba: Dilemmas of a Revolution*. Colorado/Londres: Westview Press

AGUIRRE, M.A.: *E. "Che" Guevara: aspectos políticos y económicos de sus pensamientos*. Bogotá: La Oveja Negra. Do mesmo autor: *El socialismo y el hombre en Cuba*. Anagrama, 1972. [Con motivo da aparición dos restos mortais do Che Guevara en Bolivia e o seu traslado a Cuba, publicáronse varias biografías en 1997, que se engaden ás numerosas publicacións sobre este mito, a saber: P.I. Taibo II: *Ernesto Guevara, también conocido como el Che*. Planeta; J.G. Castañeda [profesor da Universidade de México]: *La vida en rojo. Una biografía del Che Guevara*; P. Kalfon: *Che, Ernesto Guevara una leyenda de nuestro siglo...* Poderían sinalarse tamén: H.D. Rodríguez: *Che Guevara, ¿aventura o revolución?* Plaza y Janés; H.D. Rodríguez (1974): *Guevara, Ch. Bettelheim, El debate cubano sobre el fundamento de la ley del valor en el socialismo*, (pról. de J.M. Vidal-Villa). Laia. [Con este tipo de análises económicas completamente ideolóxicistas, tan de moda nos anos 60, 70... entre a "progresía" universitaria, intelectual..., que deron uns resultados completamente desastrosos en Cuba, en China (revolución cultural), en Albania, en Camboxa..., pódense comproba-los perigos sociais que supoñen os fundamentalismos políticos e ideolóxicos, os iluminismos, os visionarismos vangardistas, os voluntarismos sen a mínima base económica. Pero dos que, sen embargo, se benefician as novas clases dominantes, as novas "nomenclaturas", os seus grupos de apoio, circuitos e socios exteriores individuais e colectivos. A *Revista de libros* de febreiro de 1998, inclúe o excelente artigo

- de R. Gott, traducido da revista *London Review of Books* (1997), "Las costillas del rinoceronte. Las nueve vidas (o así) de Che Guevara", onde este xornalista inglés, que coñeceu ó Che en Cuba e que foi un dos primeiros en ve-lo seu cadáver en Bolivia, en revelar a implicación da CIA na súa execución, analiza polo miúdo as biografías do Che publicadas por "Benigno", Jon Lee Anderson e as xa citadas de Castañeda, Taibo II e Kalton, ademais de dar datos dun gran interese e de incluír outras publicacións ó respecto. *Le Nouvel Observateur*, núm. 1717, (2-8/10/97) inclúe un monográfico co título "L'Amérique Latine de la Guérilla à l'Ultralibéralisme. Le Rêve Fracassé de Che Guevara", que inclúe artigos de A. Touraine, H. Bussi-Allende, unha entrevista a "Benigno" e referencias bibliográficas sobre o Che: A. Debray (1996): *La Guerrilla du Che ou Cuba e América Latina*].
- ALARCÓN RAMÍREZ, D. "BENIGNO" (1997): *Vida y muerte da revolución cubana*. [Prólogo de Regis Debray]. [Daniel Alarcón Ramírez, "Benigno", este campesiño "guajiro" cubano publicou inicialmente en francés a súa obra na editorial Fayard, en 1996. "Benigno" é un histórico da revolución cubana, que estivo co Che Guevara en Bolivia e que, con máis de 65 anos, se exiliou a Francia. Foi traducida ó español]. Véxanse, tamén, de este autor: *Les Survivants du Che*. Le Rocher, 1997, *Le Che en Bolivie*. Le Rocher, 1997.
- ALPHANDERY, J.J. (1972): *Cuba, l'Autre Révolution, 12 Ans d'Économie Socialiste*. Eds. Sociales (do Partido Comunista Francés).
- ARENAS, R. (1996): *Antes que anochezca*. Tusquets. [Trátase da impresionante biografía do escritor cubano Reinaldo Arenas, saudada internacionalmente como un grande acontecemento literario, biográfico, testemuñal... que, en parte, foi escrita cando sabía que estaba afectado pola SIDA. Arenas viuse forzado a exiliarse e nesta obra conta a represión política, económica, laboral, cultural, artística, literaria, policial, existencial..., aplicada polo réxime castrista e que el sufriu nas súas carnes. Arenas conta cómo a dictadura castrista seguía cos escritores —e outros moitos cubanos— os procedementos aplicados pola represión estalinista soviética do leste, das torturas, da represión sexual, da confiscación dos orixinais...]. Sobre este autor O. Ette [ed.] (1996): *La escritura de la memoria: Reinaldo Arenas. Textos, estudios y documentación*. Iberoamericana.
- GRUPO AREITO (1978): *Contra viento y marea: jóvenes cubanos hablan desde su exilio en EE.UU.* Siglo XXI.
- AROCA, S. (1992): *Fidel Castro. El final del camino*. Barcelona: Librería México FCE.
- BAHAMONDE, A. (1992): *Hacer las américas: las élites coloniales españolas en el siglo XIX*. Alianza.
- BALARI, E. (1993): *Cuba ¿la revolución acosada?: entrevista con Ana Cecilia Oliva*. FCE.
- BATISTA Y ZALDÍVAR, F. (1960): *Respuesta*. Botas.
- BATISTA Y ZALDÍVAR, F. (1961): *Piedras y leyes*. México: Botas.
- BATISTA Y ZALDÍVAR, F. (1963): *Paradojas*. México: Botas. [Estas tres son obras do dictador Fulgencio Batista, o sarxento que se converteu en dictador cubano e que foi derrocado —fuxiu da illa ante a ofensiva guerrilleira e ó deixar de contar co apoio dos EE.UU.— por Castro, Che Guevara, Camilo Cienfuegos... e os guerrilleiros ó seu mando].
- BETTO, F. (1994): *Fidel y la religión*. Cuba: Librería México, FCE.
- BOLAND, B. (1995): "Dinámica de la población y desarrollo en el Caribe", *Pensamiento Económico. Revista de Economía Política*, núm. monográfico sobre "Población y desarrollo", núm. 27, pp. 57-113. [Este traballo inclúe numerosos datos comparativos sobre

- Cuba no contexto caribeño. Unha visión deste traballo de Barbara Boland, publicado na revista de economía dirixida por Sunkel e lanzada dende Latinoamérica e España, na que colaboran prestixiosos economistas e especialistas en ciencias sociais de Latinoamérica e España, foi elaborado para a Reunión de expertos gobernamentais sobre poboación e desenvolvemento en América latina e o Caribe, que tivo lugar en Santa Lucía do 6 ó 9 de outubro de 1992].
- BRUCKNER, P. (1995): *La Tentation de l'Innocence*. Grasset. [Neste libro, Bruckner, coñecido e novo filósofo e escritor francés —traducido ó castelán: *La tentación da inocencia*. Anagrama— fai unha crítica fundada do victimismo social, do infantilismo, da irresponsabilidade dos "progres" varios que culpan sempre ós outros, ás estruturas, ó sistema..., no desenvolvemento nos seus estudos "revolucionarios", "transformadores", sobre o "terceiromundismo", "cuartomundismo"...).
- BRZEZINSKI, Z. (1997): *Le Grand Echiquier. L'Amérique et le Reste du Monde*. Bayard.
- CARDONA, G.; LOSADA, J.C. (1997): *Weiler, nuestro hombre en La Habana*. Planeta.
- CARRANZA VALDÉS, J. E OUTROS (1995): *Cuba, la reestructuración da economía*. Madrid: IEPALA. La Habana: Ciencias Sociales.
- CASTRO, F. (1974): *Imperialismo, tercer mundo y revolución*. Anagrama.
- CASTRO, F. (1988): *Habla Fidel*. Buenos Aires: Sudamericana.
- CASTRO, F. (1989): *Fidel, unha conversación en La Habana*. Aguilar. [Entrevista co escritor galego Alfredo Conde, que tivo lugar con motivo da viaxe a Cuba de Manuel Fraga, presidente da Xunta de Galicia. Esta entrevista pasouse tamén pola televisión].
- CASTRO, F. (1990): *Fidel en Brasil*. La Habana: Política.
- CASTRO, F. (1990): *Rectificación, selección temática*. Política.
- CASTRO, F. (1992): "Mensaxe de Fidel Castro ó Cumio da Terra", *A Trabe de Ouro*, t. 3, ano 3, núm. 11, (xullo-agosto-setembro), pp. 351-383.
- CASTRO, F. (1994): *Un grao de millo: conversa con Tomas Borge*. Asociación de Solidariedade Galega-Cubana "Curros Enríquez".
- Castro, F. (1996): *Por un mundo de paz, justicia y dignidad. Discursos en conferencias cumbre 1991-1996*. La Habana: Consejo del Estado, Oficina de Publicaciones.
- CASTRO, F.; D'ESTEFANO PISANI, M. E OUTROS (1994): *Fidel y el tercer mundo*. Centro de Estudios sobre Asia y Oceanía.
- CASTRO, R., CHE GUEVARA (1990): *Diarios inéditos da guerrilha cubana: dezembro de 1956-febreiro 57*. Lisboa: Noticias.
- Causa N° 1: Fin de la conexión cubana*. La Habana: Plus / José Martí. 1989.
- CARNOY, M.; WERTHEIN, J.: *Cuba: Economic Change and Educational Reform 1955-1974*.
- CEA (1995): *Los consejos populares, la gestión de desarrollo y la participación popular en Cuba*. La Habana: Taller.
- CENTENO, M.A.; FONT, M. [ed.] (1997): *Toward a New Cuba?: Legacies of a Revolution*. Boulder: Lynne Rienner.
- CEPAL (1975): *Interpretaciones sociológicas y sociopolíticas del desarrollo de América latina, bibliografía de 25 años*, 2 vol. Wáshington: Nacións Unidas. Santiago de Chile: CEPAL.
- COBAS, J. (1995): *Los cubanos en Puerto Rico: economía étnica e identidade cultural*. Universidad de Puerto Rico.

- COMITÉ NACIONAL PREPARATORIO (1996): "Informe nacional de Cuba a la conferencia mundial de Naciones Unidas para los asentamientos humanos", *Hábitat II en Estambul*. La Habana.
- CONSELLO DA CULTURA DE GALEGA; UNIVERSIDADE DE VIGO (1998): *Congreso sobre o centenario da independencia de Cuba, o 98 e as súas repercusións cubano-hispano-galaicas*. [O Consello da Cultura de Galicia publicou traballos sobre a emigración galega en Cuba].
- CORNIDE, R. (1947): *Cuba y Galicia: estudio sobre la influencia de los gallegos en Cuba*. La Habana: Arquimbau.
- COYULA COWLEY, M. (1997): "Cuba, ambiente, población y desarrollo en un mundo en urbanización", *Revista Interamericana de Planificación, Cuenca-Ecuador*, núm. monográfico "¿Quién hace las ciudades?", vol. XXIX, núm. 115-116, (xullo-decembro), pp. 33-63. [Contén bibliografía do que se fai en Cuba, segundo o autor, neste sentido].
- "Cuba en la encrucijada", *Cuadernos del Este*, (Revista da Universidade Complutense), núm. monográfico dedicado ó estudio dos países do leste, núm. 6. 1992.
- "Cuba et la France", *Colloque de Bordeaux*. FUB. 1983.
- DAMIAN, D.; CHAUDHURI, B.; BERTHAUD, P. (1997): "La Libéralisation des Échanges est-elle une Chance pour le Developpement Durable?", *Revue Tiers Monde*, t. XXXVIII, núm. 150, (abril-xuño), pp. 427-447. [Esta revista en cada número fai unha recensión por materias que inclúe América Latina, sobre os traballos publicados mensualmente en Francia sobre o desenvolvemento].
- DANIEL, J. [dir.] (1996): *Les Îles Caraïbes. Modèles Politiques et Stratégies de Développement*. Karthala, CRPLC.
- DEBRAY, R. (1967): *Révolution dans la Révolution*. Maspero. [Regis Debray, filósofo, escritor, conselleiro do "Príncipe", "mediólogo"..., este fillo da alta burguesía parisiña vinculouse a comezos dos 60, despois dunha estancia en Cuba, coa revolución castrista, fíxose amigo de Fidel Castro e, despois de saca-la agregación de filosofía en 1965, únese á guerrilla castrista —este libro é unha teorización sobre ela, sobre os focos revolucionarios...— e, en concreto, acompaña ó Che Guevara á súa aventura en Bolivia, onde é detido e condenado a morte. A pena seralle conmutada despois dunha mobilización internacional. É liberado en 1970 e, máis adiante, inicia unha política autocrítica da súa experiencia guerrilleira: *La Critique des Armes* (Seuil. 1974). En publicacións posteriores, fará formulacións moito máis críticas cara á Castro e a súa revolución, como é o prólogo e a presentación en París, en Francia, da obra do guerrilleiro exiliado de Cuba "Benigno", xa citada, o que deu lugar a que axentes castristas o acusasen de "axente da CIA", do "imperialismo ianqui"... A obra, *Loados sean nuestros señores*, 1995, etc.].
- DEMYK, N.; DEMYK, M.; GELARD, P. (1977): *Amérique Moyenne, Cuba, Guatemala*. La Documentation Française.
- DIANA DEERE, C.; MELÉNDEZ, E. (1996): "U. S. Trade Policy and Caribbean Economic Recovery: Serting out Contradictions", *Revista Homines*, vol. 17, 1-2. Puerto Rico,
- DILLA, H. [comp.] (1996): *La participación en Cuba y los retos del futuro*. La Habana: CEA.
- DIRECCIÓN POLÍTICA DE LAS FUERZAS ARMADAS-FAR (1981): *Historia de Cuba*. Ciencias Sociales.

- DONGHI, T.H. [comp.] (1978): *El ocaso del orden colonial en Hispanoamérica*. Buenos Aires: Sudamericana.
- DUMONT, R.: *Cuba est-il Socialiste?* Seuil. [Trad. castelán: *Cuba: intento de crítica constructiva*. Nova Terra. 1970].
- FALK, P.S. (1986): *Cuban Foreign Policy: Caribbean Tempest*. Lexington Books.
- FAURIOL, C.; LOSER, E. [ed.] (1990): *Cuba, the International Dimension*. New Jersey: New Brunswick.
- FERNÁNDEZ, A. (1997): *Alina, memorias de la hija rebelde de Fidel*. Crítica / Cículo de Lectores. [Alina, a filla maior de Fidel Castro, exiliouse ós EE.UU. e en xaneiro do 98 solicitou a nacionalidade española. Escribiu este testemuño emotivo, apaixonado e impresionante, cheo de "culanerías", no que dá conta da dominación e represión macrosocial que leva a cabo a dictadura castrista e, sobre todo, da dominación, da represión e da miseria existencial, microsocia que se sofre diaria e permanentemente en Cuba; da gran mentira da revolución cubana...].
- FOGEL, F.; ROSENTHAL, R. (1994): *Fin de siglo en La Habana*. Anaya/Muchnik.
- FRANQUI, C. (1980): *Diary of the Cuban Revolution*. Nova York: Viking Penguin.
- FRANQUI, C. (1981): *Retratos de familia con Fidel*. Barral.
- FREIRE, J. (1961): *La supeditación del comercio exterior de Cuba al bloque soviético*. París: Cuadernos.
- GAMBINA, J.C. (1997): "Homenaje: pensamiento económico del Che", *Realidad Económica*, núm. 149, (xullo-agosto), pp. 56-67. [Revista de Economía editada polo Instituto Argentino para el Desarrollo Económico (IADE)]. [Un canto ó modelo económico marxista-leninista "tropicalista", populista e ultrarrevolucionario, que supuxo un gran fracaso na ceifa cubana e noutros sectores da economía cubana, e naqueles países onde intentou aplicarse e tivo que revisarse ó pouco tempo da súa posta en marcha. Emprega tódolos tópicos ó uso de finais dos 60, 70..., a saber: a "loita de clases", os "incentivos morais", o "home novo e a participación popular, revolucionaria, no desenvolvemento económico..."].
- GARCÍA, M.C. (1996): *Havana-USA: Cuban Exiles and Cuban Americans in South Florida 1959-94*. Berkeley: University of California
- GIRARDI, G. (1994): *Cuba después del derrumbe del comunismo: ¿residuo del pasado o germen de un futuro nuevo?* Nueva Utopía.
- GIRARDI, G. (1998): "Castro devela las claves del viaje del Papa. El líder cubano narra a 'teólogos de la liberación' su temor a un golpe de Estado durante la visita de Juan Pablo II", *El País*, (15/02/98), pp. 12-14.
- GOSSET, P.; GOSSET, R. (1965): *L'Adieu aux Barbus*. Juillard.
- GONZÁLEZ, G. (1995): *Cambios económicos y descentralización municipal en Cuba: los retos del futuro*. La Habana: Comunidade 4/95, IPF.
- GONZÁLEZ, J. (1967): *Informe sobre Cuba: después de ocho años de Castro*. Servicio de Información de EE.UU.
- GONZÁLEZ PUENTE, J. (1962): *Como el socialismo destruyó la economía cubana*. México: Defensa Institucional Cubana.
- GOSLINDA, M. (1996): *A Bibliography of the Caribbean*. Lanham: The Scarecrow Press.
- GOSSE, V. (1993): *Where the Boys Are: Cuba Cold War America and the Making of a New left*. Verso.

- GUÉRIN, D. (1968): *Cuba-Paris*. [O anticolonialista e marxista-comunista libertario, Daniel Guerin, editou persoalmente este libro, onde fai unha análise crítica do castrismo, fronte ó canto, á apoloxía que se facía nese momento en París á revolución dos barbudos"].
- GUERRA, R. (1976): *Azúcar y población en las Antillas (1927)*. La Habana: Ciencias Sociales.
- GUILBERT, Y. (1961): *Castro l'Infidèle*. La Table Ronde. [Análise crítica do castrismo nun momento no que era moi difícil facelo, polo apoio intelectual que lle mostraran a Cuba e ós guerrilleiros barbudos románticos, guapos..., grandes pensadores como Jean Paul Sartre e Simone de Beauvoir. Estes dous grandes intelectuais foron invitados durante un mes a Cuba, de febreiro a marzo de 1960, pola revista cubana *Revolución*. Esta viaxe chea de calor, de todo tipo de encontros ó máis alto nivel, de visitas, incluídas orxías, festas regadas con moito ron, con moito "son sabrosón"...—Sartre viuse impresionado pola gran cantante cubana La Lupe "La Yiyiyi" que despois, como outros cantantes, artistas, escritores..., exiliaríase—, deu lugar á gran propaganda da "romántica e festiva revolución cubana", levada a cabo dende París, dende Francia, dende moitas plataformas, altofalantes, tanques de pensamento da "progresía radical e esquerdista". Un destes focos de apoio ó castrismo da "Rive Gauche..." foi o representado por Sartre e por Simone de Beauvoir —véxase a súa obra *La Force des Choses...*, numerosas entrevistas, reportaxes, iconografía fotográfica, audiovisual, artística, "peliculeira".... — e a súa revista *Les Temps Modernes*].
- GUTTERIDGE, W. (1997): *Latin American and the Caribbean: Prospects for Democracy*. Ashgate.
- HALPERIN, M. (1994): *Return to Havan: The Decline of Cuba Society Under Castro*. Vanderbilt: Nashville. [Análizase a realidade socioeconómica de Cuba antes e despois da revolución castrista].
- HARNECKER, M. (1976): *Cuba, ¿dictadura o democracia? Siglo XXI*.
- HIRK, J.M. (1983): *José Martí: Mentor of the Cuban Nation*. Tampa: University Presses Florida.
- HOROWITZ, I.L. (1991): *Cuban Communism*. New Brunswick. [Trad. ó castelán: *El comunismo cubano 1959-1979*].
- HUBERMAN, L. (1969): *Le Socialisme Cubain*. Anthropos.
- HUDSON, A.R. (1988): *Castro's Americas Department*. The Cuban American National Foundation.
- HUGON, Ph. (1997): "Les Relations entre Marché, Marchés et Developpement", *Revue Tiers Monde*, t. XXXVIII, núm. 150, (abril-xuño), pp. 447-456.
- HUTEAU, M. (1973): *L'Éducation à Cuba*. Fr. Maspero.
- ILLAN, J.M. (1964): *Datos sobre una economía en ruinas*. Miami.
- José Martí en Galicia*, xornadas organizadas pola Asociación de Amistade Galega-Cubana Francisco Villamil, Vigo 7-17 de abril de 1989. 1993. [Neste traballo inclúese a publicación de C. Sixirei: "A emigración galega en Cuba" (este autor publicou varios traballos sobre a emigración galega)].
- KAROL, K.S. (1972): *Los guerrilleros en el poder. Itinerario político de la Revolución cubana*. Siglo XXI. [Análise crítica publicada orixinalmente en francés en 1970, nun momento no que era difícil facer críticas á revolución castrista].

- LABRA Y MARTÍNEZ, R.M. DE (1910): *Cuba como un país de inmigración: memoria*. Madrid: Tipografía de Alfredo Alonso.
- LAGE DÁVILA, C. (1992): *El desafío económico de Cuba*. La Habana: Entorno. [Este autor é vicepresidente da república cubana castrista].
- LAGE DÁVILA, C. (1996): "La expresión principal de los resultados del semestre está dirigida a la solución de los problemas fundamentales de la economía", *Granma*, 25/07/96. [Este xornal é do Partido Comunista de Cuba].
- LIPSET, S.M.; SOLARI, A. [ed.]: *Elites in America*. New York: Oxford, University Press.
- LÓPEZ DORIGA, E. (1997): *Cuba: experiencias para el diálogo, datos para la solidaridad*. Barcelona: Cristianisme i Justícia.
- LÓPEZ SEGRERA, F. (1973): *Cuba, capitalismo dependiente y subdesarrollo 1510-1959*. México: Diógenes.
- LÓPEZ SEGRERA, F. (1989): *Cuba: cultura y sociedad 1510-1983*. La Habana: Letras Cubanas
- LOSADA ÁLVAREZ, A. (1995): *Cambio demográfico y crecimiento económico en Cuba 1898-1958*. Barcelona: Servicio de Publicaciones e Intercambio Científicos, ETD.
- LE RIVEREND, J. (1965): *Historia económica de Cuba*. La Habana: Consejo Nacional.[Ariel, 1972; Ciencias Sociales, 1981].
- LUST, N.; BULMER-THOMAS, V. (1997): "El nuevo modelo económico en la América Latina. Su efecto en la distribución de ingreso y en la pobreza", *Lecturas de El Trimestre Económico*, núm. 84. México.
- LUSTIG, N.: "El desafío de la austeridad. Pobreza y desigualdad en América latina", *Lecturas de El Trimestre Económico*, núm. 86, (en preparación).
- LUZÓN, J.L. (1987): *Economía, población y territorio en Cuba 1899-1983*. Cultura Hispánica.
- MAGNUS ENZENSBERGER, H. (1975): *El interrogatorio de La Habana: autorretrato de la contrarrevolución y otros ensayos políticos*. Anagrama.
- MAINGOT, P.A. (1994): *The United State and the Caribbean*. Londres: McMillan.
- MALUQUER DE MOTES BERNEL, J. (1992): *Nación de inmigración: los españoles en Cuba (siglos XIX, XX)*. Gijón: Júcar.
- MARTÍ, J. (1967): *Sobre España*. Ciencia Nueva.
- MARTÍ, J. (1975): *Obras completas*. La Habana: Ciencias Sociales.
- MARTÍ, J. (1985): *Letras fieras*. La Habana: Letras Cubanas.
- MARTÍ, J. (1998): *Diarios*. [Prólogo de Guillermo Cabrera Infante]. Círculo de Lectores. [Martí, o patriarca, o líder da independencia cubana]. [G. Cabrera Infante, escritor, autor da clásica obra *Tres tristes tigres*, sobre as tórridas, boleirísticas... noites cubanas da Habana e con moitas descargas, olores, sabores, vibracións, "revolucion" de antes da revolución castrista, represora, normalizadora, orwelliana.... Cabrera Infante, premio Cervantes 1997, foi un alto funcionario da revolución cubana, que se exiliou primeiro a España, onde foi perseguido polo dictador Franco, e despois a Londres. Publicou libros: *Mea Cuba...*, e numerosos artigos de denuncia da dictadura castrista].
- MARTIN, J.B. (1978): *US Policy in the Caribbean*. Boulder (Colorado): Westview Press (A Thentieth Century Fund Essay).
- MARTÍN FERNÁNDEZ, C.; ROMANO, V. (1994): *La emigración cubana en España*. Fundación de Investigaciones Marxistas.

- MARTÍNEZ ALIER, J.; MARTÍNEZ ALIER, V. (1972): *Cuba: economía y sociedad*. París: Ed. Ruedo Ibérico.
- MASUD-PILOTO, F.R. (1996): *From Welcomed Exiles to Illegal Immigrants: Cuban Migration to the U.S.* Rowman and Littlefield.
- MAYA AMBIA, C.J. (1996): Comentario bibliográfico da obra de A.F. Ott e K.Hartley [comp.] (1991): *Privatization and Economic Efficiency. A Comparative Analyse of Developed and Developing Countries*. Vermont: Edward Elgar 1991, *El Trimestre Económico*, vol. LXIII (2), (abril-xuño), núm. 250, pp. 489-524. México. [No mesmo número: F. Orlando e S. Teitl, "El problema de la deuda externa de América Latina. Estrategias de servicio de la deuda compatibles con el crecimiento económico a largo plazo", pp. 837-880; A.O. Hirschman (este socioeconomista americano de prestixio internacional, que participou na guerra civil española, colabora habitualmente con esta publicación). *El Trimestre Económico* publicou unha entrevista sobre a vida e a obra deste importante autor), "La economía política de la industrialización a través de la sustitución de importaciones en América latina", pp. 489-524].
- MERCIER-VEGA, L. (1978): *La Révolution par l'État, une Nouvelle Classe Dirigeante en Amérique Latine*. Payot.
- MESA, R. (1990): *El colonialismo en la crisis del XIX español: esclavitud y trabajo libre en Cuba*. Cultura Hispánica.
- MESA-LAGO, C. (1994): *Breve historia económica de la Cuba socialista: políticas, resultados y perspectivas*. Alianza.
- Monde Diplomatique, Le (LD)*. Nesta revista mensual do xornal *Le Monde*, dirixida polo galego Ignacio Ramonet, e dun corte máis esquerdista, véxanse: S.E. Crane (1983): "Les Actions Clandestines da CIA et l'Inquietude du Congrès: Guerre Non Déclarée en Amérique Centrale", *LD*, (xuño); J.C. Castaneda (1984), "La Guerre l'Emporte sur la Négotiation en Amérique Centrale", *LD*, (xaneiro); dossier: "Cuba: Tensions Internes et Crises Internationales", *LD*, (xuño, 1984), que contén unha serie de artigos sobre múltiples aspectos, problemas interiores, exteriores... de Cuba; I. Ramonet (1985): "Cuba, Rénovation dans la Révolution?", *LD*, (setembro); I. Ramonet (1990): "Branle-bas aux Craibes: Washington et le Risque d'Engrangeage en Amérique Latine", *LD*, (marzo); F. Pisani (1990): "À Cuba, Tout Changer pour que Rien ne Change", *LD*, (xuño); C. Guibeleguiet (1991): "Une Économie en État Comateux", *LD*, (agosto); J. Habel (1992): "Quelle Nouvelle Politique Économique à Cuba?", *LD*, (xaneiro); L. Otero (1992): "Ce qui Doit Absolutement Changer à Cuba", *LD*, (abril) —cubano, opositor interno ó réxime castrista, defensor dos dereitos humanos na illa, represaliado en varias ocasións—; F. Pisani (1992) "Cuba Confrontée à la Question Noire: Blessure Ouverte au Coeur du Régime", *LD*, (setembro). Esta revista, que en varias épocas saíu en español en edicións arxentinas, mexicanas e, actualmente española, publica artigos sobre Cuba, o Caribe, América Latina...
- MORENO FRAGINALS, M. (1995): *Cuba/España. España/Cuba. Una historia común*. Crítica. [Este historiador cubano, autor desta obra, publicou con motivo da viaxe do Papa a Cuba o artigo "El genocidio de las verdades", *El País*, 29/01/98, p. 13. Neste artigo o autor rebate boa parte dos datos políticos, socioeconómicos... que o dictador Castro incluíu no escrito que lle leu ó Papa no aeroporto da Habana "José Martí", nada máis pisar chan cubano].

- MORLEY, M.H. (1987): *Imperial State and Revolution: the United State and Cuba 1952-1986*. Cambridge: University Press.
- NARANJO OROVIO, C. (1987): *Cuba vista por el emigrante español a la Isla: 1900-1959: un ensayo de historia oral*. CSIC.
- NARANJO OROVIO, C. (1988): *Cuba, otro escenario de lucha: la guerra civil y el exilio republicano*. CSIC.
- NARANJO OROVIO, C. (1988): *Del campo a la bodega, recuerdos de gallegos en Cuba, siglo XX*. Do Castro.
- NARANJO OROVIO, C. [comp.] (1990): *Hacer la América, un sueño contaminado: la emigración española a América latina en los siglos XIX, XX*. CSIC.
- NARANJO OROVIO, C. (1990): "El proceso inmigratorio gallego en Cuba en el siglo XX", en J. de Juana e X. Castro [ed.]: *Jornadas de Historia de Galicia: "Galicia y América. El papel de la emigración"*. Ourense: Deputación Provincial.
- NARANJO OROVIO, C. (1992): *El Caribe colonial*. Akal.
- NARANJO OROVIO, C.; GARCÍA GONZÁLEZ, A. (1996): *Medicina y racismo en Cuba: la ciencia ante la inmigración canaria económica en el siglo XX*. Ayuntamiento de La Laguna.
- NARANJO OROVIO, C.; GARCÍA GONZÁLEZ, A. (1996): *Racismo e inmigración en Cuba en el siglo XIX*. Aranjuez: Doce Calles.
- NARANJO OROVIO, C.; MALLO GUTIÉRREZ, T. [ed.] (1994): *Cuba, la perla de las Antillas: actas de las primeras jornadas sobre "Cuba y su Historia"*. Doce Calles.
- NARANJO OROVIO, C.; MORENO CEBRIÁN, A. (1990): "La repatriación forzosa y las crisis económicas cubanas 1921-1933", *Arbor*, t. 136-137, núm. monográfico. 536-537, (agosto-setembro), pp. 203-230.
- NARANJO OROVIO, C.; PUIG-SAMPER, M.A.; GARCÍA MORA, L.M. (1996): *La nación soñada: Cuba, Puerto Rico y Filipinas ante el 98*. Actas do congreso internacional celebrado en Aranjuez do 24 ó 28 de abril de 1995. Aranjuez: Doce Calles.
- NIERDERGANG, M. (1977): *Les 20 Amériques Latines*, 3 vol. Seuil. [Durante moitos anos foi correspondente de *Le Monde* para América latina].
- NOYOLA, J. (1978): *La economía cubana en los primeros años de la revolución y otros ensayos*. Siglo.
- NÚÑEZ JIMÉNEZ, A. (1959): *En marcha con Fidel: 1959*. La Habana: Letras Cubanas.
- NÚÑEZ JIMÉNEZ, A. (1984): *Cuba: cultura, estado y revolución*. México: Presencia Latinoamericana.
- NÚÑEZ JIMÉNEZ, A. (1994): *Un mundo aparte: aproximación a la historia de América latina y el Caribe*. De la Torre.
- OPPENHEIMER, A. (1992): *La hora final de Castro*. J. Vergara. [Este libro, escrito por un ganador do premio Pulitzer, dá conta do "caso Ochoa-De la Guardia (1986-1989)", "el plan de supervivencia. La revolución en venta (1990-1991)", etc.].
- OROZCO, R. (1996): *Cuba roja: cómo viven los cubanos con Fidel*. Cambio 16.
- ORTIZ, E. [comp.] (1988): *Empresa pública. Problemas actuales en los países de Norteamérica y el Caribe*. CIDE, NAEFA.
- OXAAL, I.; BARNETT, T.; BOOTH, D. [ed.] (1975): *Beyond the Sociology of Development, Economy and Society in Latin America and Africa*. London: Routhledge and Kegan.

- PALAZUELOS, E. (1986): *La economía de Cuba*, 2 vol. Fund. Banco Exterior.
- PAMPILLÓN OLMEDO, R. (1996): "Cuba, cuarenta años después", *Situación*. [Número monográfico sobre "América Latina"]. Banco Bilbao-Vizcaya, Servicio de Estudios. [Este número inclúe artigos de grandes expertos latinoamericanos e españois, xefes de estado, apéndice estatístico...].
- PARTIDO COMUNISTA CUBANO. COMITÉ CENTRAL (1996): *Documentos para el trabajo del partido: "el trabajo del partido en la actual coyuntura"; "la política imperialista contra la revolución cubana y el llamado Carril II de la Torricelli"; "informe del Buró Político aprobado por el V Pleno del Comité Central del Partido Comunista Cubano"*. La Habana: Editora Política, imprenta del Comité Central. [Nesta publicación dise: "...la llamada "sociedad civil", bajo diferentes fachadas, fomenta la actividad subversiva interna. Según los conceptos burgueses, esa "sociedad civil" presupone un pluripartidismo obsoleto, el cual intenta dividir y fraccionar al pueblo cubano..."; "Nuestras elecciones son genuinamente democráticas, cristalinas y llenas de pueblo...". Nas eleccións cubanas celebradas en xaneiro de 1998 participou máis do 98% do censo, igual ca nas eleccións franquistas, estalinistas... Di tamén este documento: "*En ningún país como Cuba esto constituye un verdadero plebiscito acerca del régimen social y sus conductores, plenamente confiable, pues el voto es voluntario, secreto, escrupulosamente contabilizado, no hay campaña electoral..., no tiene lugar ni uno solo de los repugnantes vicios que tanto conocimos en Cuba, desde 1902 a 1958, y observamos actualmente en casi todos los países del mundo...*".].
- PARTIDO COMUNISTA DE CUBA. ESCUELA SUPERIOR (1996): *Curso de superación político-ideológico. Subtema 2: la economía cubana, realidades y perspectivas*. [Por Níco López].
- PASARÓN Y LASTRA, R. (1858): *La Isla de Cuba considerada económicamente*. Madrid: Imprenta de D. Cipriano López.
- PÉREZ CISNEROS, E. (1997): *Entorno al "98" cubano*. Verbum. [Prólogo de Jorge Castellanos. Miami, xullo de 1997]. [Contén abundante bibliografía].
- PÉREZ MURILLO, M. (1988): *Aspectos demográficos y sociales de la Isla de Cuba en la 1ª mitad del XIX*. Universidad de Cádiz.
- PINO SANTOS, C. (1983): *Cuba: historia y economía. Ensayos*. La Habana: Ciencias Sociales.
- Ramón de la Sagra y Cuba*, 2 vol. Do Castro. 1992. [Actas do congreso realizado en París en xaneiro de 1992].
- RECARTE, A. (1980): *Cuba: economía y poder 1959-1980*. Alianza. [Foi agregado económico na embaixada española en Cuba durante bastantes anos].
- Religión en la cultura, La*. La Habana: Académica. 1990.
- RIEFE, R.H. (1991): *Moscow, Havana, and National Liberation in Latin American*. University of Miami North-South Center Miami.
- RIEFF, D. (1993): *Cuba in the Heart of Miami*. Simon & Schuster.
- ROBLES PIQUER, C. [ed.] (1991): *Cuba 1990: realidad y futuro*. Santiago de Compostela: Fundación Alfredo Brañas.
- ROMANO, V. (1989): *Cuba en el corazón: testimonios de un desarraigo*. Anthropos.
- ROY, J. (1988): *Cuba y España: percepciones y relaciones*. Madrid: Playor. [Colección BCC-Biblioteca Cubana Contemporánea (esta editorial publicou máis de 25 títulos nesta colección. No libro de Roy inclúese abundante bibliografía)].

- SÁNCHEZ PÉREZ, M. (1989): *Quién manda en Cuba: las estructuras del poder*. Miami: Universal.
- SARDUY, S. (1980, 1996): *De dónde son los cantantes*. Seix Barral. [Este escritor exiliouse a París, traballou en Radio France International, a radio pública francesa para España e América latina, alcanzou un grande éxito como escritor, poeta, articulista, alto cargo nunha editorial francesa importante. Morreu de SIDA en 1996].
- SERBIN, A.; BELTRÁN, L. (1992): *El Caribe entre Europa y América: evolución y perspectivas*. Caracas: Nueva Sociedad.
- SERBIN, A.; TULCHIN, J. (1994): *El Caribe y Cuba en la posguerra fría*. Caracas: Instituto Venezolano de Estudios Sociales y Políticos.
- SHAW, R.Q. (1978): *Central America: Regional Integration and National Political Development*. Boulder (Colorado): Westview Press.
- SMITH, W.S. (1991): *Portrait of Cuba*. Atlanta: Turner Publishing.
- STREET, J.H.; JAMES, D.D. (1979): *Technological Progress in Latin America, the Prospects for Overcoming Dependency*. Boulder (Colorado): Westview Press. (Westviet Special Studies on Latin America and the Caribbean).
- SUÁREZ RIVAS (1964): *Un pueblo crucificado*. Miami: Fla.
- SUBBS, J.; HAINES, L.; HAINES, M.F. [comp.] (1996): *Cuba*. Oxford: Clio Press. [Serie de bibliografía mundial].
- SUHLICKI, J. (1997): *Cuba: From Columbus to Castro and Beyond*. Washington: Brassey's.
- THOMAS, H. (1973): *Cuba: la lucha por la libertad*. Grijalbo.
- THOMAS, H.; FAURIOL, G.; WEISS, J.C. (1984): *The Cuban Revolution 25 Years Later*. Boulder (Colorado): Westview Press Boulder. [Trad. ó castelán].
- TIMMERMAN, J. (1990): *Cuba: A journey*. New York: Alfred A. Knopf. [Trad. ó castelán].
- TORNERO TINAJERO, P. (1996): *Crecimiento económico y transformaciones sociales: esclavos, hacendados y comerciantes en la Cuba colonial 1760-1840*. Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- TORRES MARTÍNEZ, B. (1971): *Las relaciones cubano-soviéticas 1955-1968*. El Colegio de México.
- TORRES VILA, C.: *Exportaciones de azúcar cubano ante la nueva realidad de los mercados "soviéticos"*. La Habana: Ciencias Sociales.
- URÍA GONZÁLEZ, J. (1994): *Asturias y Cuba en torno al 98*. Labor.
- URQUIDI, V.L.; THORP, R. [ed.] (1973): *Latin America in the International Economy*. London: McMillan.
- U.S. AGENCY FOR INTERNATIONAL DEVELOPMENT (1976): *Catalogue of Research Literature for Development*. Washington: Bureau for Technical Assistance.
- VALDÉS, Z. (1995): *La nada cotidiana* Emécé. [A escritora Zoe Valdés, que gozou dun gran predicamento na Cuba castrista, exiliouse a Francia e, posteriormente, conseguiu a nacionalidade española. Nas súas obras, ademais da citada, *Te di la vida entera* (1996) e *Café Nostalgia* (1997), impregnadas de cubanerías por tódalas partes, denuncia a "nada cotidiana", a manipulación, a mentira... imposta polo réxime castrista; esta autora escribiu un crítico e emotivo artigo: "El daño está hecho", *El Mundo*, 22/01/98, p. 28, en plena estancia do Papa en Cuba].

- VARGAS LLOSA, A.; APULEYO MENDOZA, P; MONTANER, C.A. (1996): *Manual del perfecto idiota latinoamericano y español*. [Prólogo de Mario Vargas Llosa]. Plaza y Janés. [Estes autores, en clave irónica e panfletaria, analizan o esqurderismo latinoamericano e español, referíndose en numerosas ocasións a Cuba e a América latina, a libros, tópicos, análises... esqurderistas ó uso. Álvaro Vargas Llosa, a comezos de 1998, publicou o libro *El exilio indomable* (Plaza y Janés), libro sobre os emigrantes, sobre os exiliados cubanos, sobre disidentes cubanos desterrados. Nesta publicación analiza, entre outras cousas, a súa capacidade de iniciativa económica, empresarial, como o caso do cubano Más Canosa, falecido a finais do 97, un dos opositores máis duro a Fidel Castro, e que levantou un emporio empresarial. Este libro foi presentado polo autor xunto co escritor cubano Guillermo Cabrera Infante. Carlos Andrés Muntaner, exiliado cubano, animador no exterior da oposición ó réxime castrista, é vicepresidente da Internacional Liberal e publicou diferentes traballos sobre Cuba: *Cuba, claves para una conciencia en crisis; Fidel Castro y la revolución cubana; Libertad, la clave de la prosperidad...*; Plinio Apuleyo Mendoza, colombiano, é autor de varios libros, entre os que citamos: *El olor de la guayaba, conversaciones con García Márquez*].
- VILASECA I REQUENA, J. (1994): *Integración económica en América Latina y el Caribe*. Los Libros de la Catarata.
- VITIER, C. (1975): *Ese sol del mundo moral: para una historia de la eticidad cubana*. Siglo XXI.
- WACHTEL, S.M. (1976): *Latin America's Inflation*. London: Lexington Books.
- WILKIE, J.W. [ed.]: *Money and Politics in Latin America*. Los Angeles: UCLA, Latin American Center Publications (Statistical Abstracts on Latin America).
- WINN, P. (1995): *Americas: The Changing Face of Latin America and the Caribbean*. Berkeley: University of California Press.
- WYNIA, G.W. (1978): *The Politics of Latin American Development*. London/New York: Cambridge University Press.
- XUNTA DE GALICIA. DIRECCIÓN XERAL DE SERVICIOS SOCIAIS (1992): *Congreso Galego de Xerontoloxía e Xeriatría*. [Recolle varios traballos sobre a situación de anciáns galegos en Cuba].

Consideración final a propósito da bibliografía: con estas referencias e outras, que poderían engadirse, temos material documental para verifica-las hipóteses, propostas, análises... que no seu día se fixeron sobre Cuba, a revolución castrista. Para verifica-la pertinencia dos modelos económicos e doutros ámbitos, aplicados en Cuba; para verifica-la coherencia das ideoloxías e modelos proclamados en Cuba coa práctica real; para analizar esta relación dos modelos e das ideoloxías proclamadas coas prácticas reais, en función dos intereses, dos espacios posicionais dos axentes e grupos en xogo ó interior e exterior de Cuba.

Paga a pena ter en conta na análise das ideoloxías proclamas e prácticas reais no xogo das formas arcaicas e complexas de dominación, como, por exemplo, México sería un exemplo paradigmático dun país dominado por un partido como o PRI, Partido Revolucionario Institucional, que impón, durante máis de 60 anos, un

réxime profundamente corrupto, degradado e moi inxusto socialmente, o que non lle impide, a instancias dese Partido, promover unha política exterior, e noutros ámbitos declarada "anticolonialista" (algúns dicían/din "antiimperialista"); promover unha moi potente política editorial, como a representada polo Fondo de Cultura Económica, Siglo XXI e outras editoriais, revistas, publicacións, institucións, cun marcado carácter esquerdista, que recolle e publica o pensamento "progresista", "radical", "estructuralista", "anticolonialista"... de esquerdas de Europa, o mundo occidental, de practicamente todo o mundo. En México, Fidel Alonso, o gran líder sindical mexicano e vinculado ó PRI, que ocupou o cargo de máximo dirixente do sindicato mexicano durante máis de 40 anos e que morreu con máis de 90 anos, declarou: "*Llevo cuarenta años diciéndolo al Partido que esto no puede seguir así...*". Outros países cunha liña editorial similar á mexicana, con grandes editoriais, publicacións... foron Arxentina e, en menor medida, Uruguai, Venezuela, Brasil... E todo iso en América Latina, continente de grandes dictadores, populistas, explotadores..., "patio de atrás" do Estado norteamericano ("América para os americanos" e, claro está, incluía, América do centro, sur...), que impuxo e defendeu a maior parte dos dictadores latinoamericanos (os "bos", os "seus"...). Lembrémo-la división teórica, de Teoría do Estado, imposta polo Departamento de Estado norteamericano, pola representante dos EE.UU. na ONU, a Sra. Kispatrik, a división entre "dictaduras de dereita" como a de Pinochet, etc. e "dictaduras de esquerda" como a de Castro, etc.